

3-казус

1. Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Мазкур казусда берилган топшириқни бажариш учун аввало

- ҳуқуқ нормалари тушунчаси, белгилари, ҳуқуқ нормасининг тузилиши;

- ҳуқуқ нормаси қайси мезонларга асосан турларга бўлиниши;

- ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилиши;

- ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилиш; керак бўлади.

Ҳуқуқ нормаси – давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хуқ-атвор) қоидаси. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

“Норма” сўзи лотинча “норма” сўзидан олинган бўлиб, у ўзбек тилида “қоида”, “намуна”, “андоза” маъноларини англатади¹.

Ҳуқуқ нормасининг белгилари:

- давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;
- давлат томонидан муҳофазаланади;
- умуммажбурийлик характериға эға;
- расмий аниқликка эға;
- норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юкловчи) характерға эға.

Гипотеза – ҳуқуқ нормасида белгиланадиган қоида қандай шароит ва ҳолатда ким томонидан амалға оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучға кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади.

Ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши билан боғлиқ бўлган битта шарт-шароит акс этган гипотеза **оддий гипотеза** ҳисобланади. Масалан: Фуқаролик процессуал кодексининг 148-моддаси²га кўра, судда фуқаролик ишлари ёзма шаклда ариза бериш йўли билан қўзғатилади, деб белгилаб қўйилган.

Мураккаб гипотезада эса ҳуқуқ нормасининг амал қилиши икки ёки ундан ортиқ ҳолатларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ эканлиги кўрсатилади. Масалан жиноий жазони ўташдан муддатидан илгари озод этиш тўғрисидаги нормаларни қўллаш учун қуйидаги шарт-шароитлар талаб

¹ Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2010 -204-бет

² Фуқаролик процессуал кодексининг 148-модда

этилади: 1) жазони ўташ режими талабларини бажарганлик ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш; 2) жазонинг муайян миқдорларини ўтаб бўлганлик.

Альтернатив (муқобил) гипотеза эса ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши санаб ўтилган шарт-шароитлардан бирига боғлиқ эканлигини баён этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал Кодексининг 322-моддаси³да жиноят ишини қўзғатиш асос ва сабаблари баён қилинган бўлиб, жиноят ишини қўзғатишнинг муқаррарлиги тўғрисидаги мажбуриятни бажариш санаб ўтилган сабаб ва асослардан бирининг мавжудлиги билан амалга оширилиши мумкин.

Диспозиция – латинча, “dispositio” – жойлашув. Диспозиция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари риоя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қоидаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади. Бу юридик норманинг ўзаги, ҳуқуққа мувофиқ ҳуқ-атвор намунаси, моделидир. Бирок диспозиция тартибга солиш хусусиятларини гипотеза ва санкция билан биргаликдагина намоён эта олади, ҳаракатда бўлади. Юриш-туриш қоидасининг ифодаланишига кўра диспозициялар оддий, мураккаб ва муқобил ҳамда ҳуқ-атвор қоидаларини баён қилишнинг тўлаллиги бўйича тавсифловчи, бланкет ва ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади.

Оддий диспозиция ҳуқ-атвор, юриш-туришнинг конкрет вариантини унинг мазмунини тўла очиб бермаган ҳолда кўрсатиб ўтади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддаси мазмунига биноан, Ўзбекистон Республикаси халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Мураккаб диспозиция эса юриш-туришнинг барча асосий белгиларини кўрсатади ва санаб ўтади. Масалан, “Ижара тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддаси⁴да ифодаланган ҳуқуқ нормаси

³ Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал Кодексининг 322-моддаси

⁴ “Ижара тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддаси

диспозицияси ижарага олинган мулкни яхшилаш юзасидан ижарачининг ушбу мол-мулк таркибига унинг қийматини оширадиган ўзгартиришларни мустақил равишда киритиш, мол-мулкни реконструкциялаш, кенгайтириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга ҳақли эканлигини кўрсатиб ўтади.

Муқобил диспозицияда ҳуқ-атвор, юриш-туришнинг бир нечта вариантлари кўрсатиб ўтилади ва муносабат иштирокчилари улардан бирига амал қилишлари мумкин ёки шарт. Масалан, Жиноят процессуал Кодексининг 385-моддасига биноан, прокурор ёки унинг ўринбосари айблов ҳулосаси билан келган жиноий ишни кўриб чиқиб, қуйидаги қарорлардан бирини чиқариши мумкин: 1) айблов ҳулосасини тасдиқлаш ва судга юбориш тўғрисида; 2) айблов ҳулосасини жиддий бўлмаган ўзгартиришлар билан тўлдириб, тасдиқлаш ва судга юбориш тўғрисида; 3) қўшимча терговга қайтариш ҳақида; 4) иш юритишни тўхтатиш ҳақида; 5) ишни тугатиш ҳақида.

Тавсифловчи диспозиция - ҳуқуқбузарлик белгиларининг тўлиқ баёнини ўз ичига олади (масалан, ЖК нинг 169-моддаси: ўғрилиқ - ўзгалар мулкни яширин равишда эгаллаб олиш (қонунда, гарчанд бу мантиқан ўринли бўлмаса-да, талон-торож қилиш, деб ёзилган). Бунда норма диспозицияси ҳаммага тушунарли бўлиши учун маълум бир маънода, қисқа шаклда изоҳ берилади.

Бланкет диспозиция ҳуқуқбузарликнинг белгиларини аниқлаш учун шу қонунда ёки қонунчиликнинг бошқа соҳалари нормаларида белгиланган тегишли қоидаларга ҳавола қилади. Масалан, Жиноят кодексида ёнғин хавфсизлиги, техника хавфсизлиги, саноат санитарияси ёки меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Бу қоидаларнинг мазмуни Жиноят кодексида эмас, балки ЖКнинг моддаларини қўллашда мурожаат қилиш зарур бўлган бошқа норматив ҳужжатларда очиқ берилади.

Ҳавола этувчи диспозиция деганда, ҳуқуқбузарлик белгиларига эга бўлмаган, балки ўша қонуннинг бошқа нормасига (масалан, ЖК нинг 110-м.

“Қийнаш”) ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатга мурожаат этишни назарда тутувчи диспозиция ҳавола этувчи диспозиция сифатида тушунилади.

Санкция – диспозицияда кўрсатилган қонидани бузган шахсга нисбатан давлат органи қўллаши мумкин бўлган таъсир чорасини белгилайди. Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади.

Санкцияларда ифодаланган салбий оқибатларнинг аниқлигига қараб, мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва кумулятив санкцияли нормалар ажратилади. **Мутлақ аниқ санкцияли** ҳуқуқ нормаларида давлатнинг аниқ битта мажбурлов чораси кўрсатилади. **Нисбатан аниқ санкцияли** ҳуқуқ нормалари эса турли хил жазо турларидан бирини ёки ҳуқуқий таъсир чораларидан бирини қўллашни назарда тутди. Масалан, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 131-моддасида ифодаланган ҳуқуқ нормасининг ҳайдовчиларнинг транспорт воситаларини алкоғолли ичимликдан, гиёҳванд модда таъсиридан ёки ўзгача тарзда маст ҳолда бошқариши тўғрисидаги таъқиқидан иборат диспозицияси бузилганда маъмурий жарима ёки транспортни бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби жазоларнинг бирини қўллашни назарда тутувчи санкциясига мурожаат этилади. **Кумулятив санкцияли** ҳуқуқ нормалари ўзида асосий жазодан ташқари қўшимча жазо берилишини ҳам назарда тутди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 43-моддасида “Жазо тизими” белгиланган бўлиб, унга кўра жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсларга нисбатан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш фақат асосий жазо сифатидагина эмас, балки қўшимча жазо тариқасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Ҳуқуқ нормаларининг гипотеза, диспозиция ва санкцияга бўлиниши мантиқий норма деб таърифланади. Чунки мантиқий норма унсурлари ўзаро бир-бири билан боғлиқ ва норматив ҳужжатлар матнларида қуйидаги шартли схемада ифодаланади: “агар . . ., бундай тақдирда . . ., акс ҳолда . . .”. Ҳуқуқ

нормалари ички таркибий унсурлари ўртасидаги узвий мантикий боғлиқликка эришиш ўз ўрнида ушбу ҳуқуқ нормаларининг ҳаётийлигини, барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға караб **ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва таъқиқловчи (ман қилувчи) нормаларға** ажратилади:

Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари **ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар** дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси⁵ға биноан, “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”. Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқиға эға, амалдаги конституциявий тузумға қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларға тааллуқли бўлган тақдирдағина қонун билан чекланиши мумкин.

Масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-модда⁶сида “Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган диниға эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динға эътиқод қилмаслик ҳуқуқиға эға. Диний қарашларни мажбурий сингдиришға йўл қўйилмайди”.

Юқорида мисолдан кўриниб турибдики, Конституциянинг айрим моддалари ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар иборат. бунда ҳар ким фикрлаши, ўз фикрини баён этиши, ўзи истаган ахборотни излаши, олиши ва тарқатишиға ёки бўлмаса ҳар бир инсон хоҳлаган диниға эътиқод қилиши мумкинлиги, агар хоҳламаса ҳеч қайси динға эътиқод қилмаслиғиға ҳуқуқ ва ваколатлардан ташкил топган.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддаси

⁶ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-модда

Ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлигини (шартлигини) кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари **мажбурият юқловчи нормалар** дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддаси⁷да “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”, дейилган ва бу қоида мажбурият юқлаш характериға эға. Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 6-моддасида. Солиқ солишнинг мажбурийлиги принципи, 12-модда. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, 23-модда. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг турлари белилаб қўйилган.

Ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар **таъқиқловчи нормалар**, деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида ⁸мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”, деган қоида таъқиқловчи норма ҳисобланади. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларға ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди.

“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манифаатларига риоя этилишини таъминлайди, улар ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддаси

⁸ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддаси

Нодавлат нотижорат ташкилотларининг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин.

Давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг нодавлат нотижорат ташкилоти фаолиятига аралашишига, худди шунингдек нодавлат нотижорат ташкилотининг давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди.

Булардан ташқари, ҳуқуқ нормалари бошқа бир қатор мезонлар асосида ҳам таснифланади. Жумладан, ҳуқуқ нормалари ўзида хатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб **абстракт** (мавҳум) ва **казуистик нормаларга**, гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жиҳатлари аниқ ёки нисбий эканлигига қараб **аниқ ва нисбий аниқ нормаларга**, гипотезанинг ҳажмига қараб **оддий, мураккаб ва альтернатив нормаларга**, диспозициянинг аниқлигига қараб **мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва бланкет нормаларга**, ҳуқуқий тартибга солиш усулига кўра **императив ва диспозитив нормаларга**, субъектларига қараб **умумий ва махсус нормаларга**, ҳаракатланиш ҳудудига қараб **умумий ҳаракат қилувчи ва маҳаллий миқёсда ҳаракат қилувчи нормаларга** бўлинади. Шунингдек, ҳуқуқни кўриқловчи нормалар санкцияларнинг аниқлигига қараб **мутлақ аниқ ва нисбатан аниқ нормаларга** ҳам бўлинади. Ҳуқуқ соҳаларида эса ҳуқуқ нормаси халқаро, конституциявий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий ва бошқа турларга ажратилади.

Хулоса ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормалар бир-биридан ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатиши билан, муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлигини (шартлигини) кўрсатиши ҳамда муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилиши билан фарқланиб, бу орқали давлат ва жамиятнинг ривожланишига, халқнинг эркин ва фаровон яшашига, мамлакатни ички ва ташқи сиёсатда ўз ўрнига мустаҳкам эга бўлишига ҳуқуқий демократик давлат бўлишига хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. – 528 б.
2. Исламов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.
3. Исламов З.М. Теория государства и права (Часть 1. Теория государства). Учебник. – Т.: ТГЮИ, 2013. – 325 с.
4. Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права: Учебник. Под ред. акад. Абдурахманова К.Х. – М.: Рос. экон. акад., 2008. – 620 с.
5. Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

Хорижий адабиётлар рўйхати

1. Hans Kelzen. General theory of law and state. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 517 p.
2. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence Themes and Concepts. Second edition. – L.: Routledge publication, 2012. – 305 p.
3. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. – 333 p.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – 76 б.
2. «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни.-Т.: Ўзбекистон, 4-моддаси